

TALABALARDA MOTIVATSIYA INQIROZINI BARTARAF ETISHNING KOMPLEKS IJTIMOY-PSIXOLOGIK MODELI: NAZARIYA VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

Xolmirzayeva Farida Zokir qizi

Toshkent Kimyo Xalqaro Universitet

Psixologiya magistratura mutaxassisligi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20034684>

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarda motivatsiya inqirozini yuzaga keltiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, uning ta'lim jarayoniga ta'siri hamda uni bartaraf etishga qaratilgan kompleks modelning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Maqolada motivatsiya inqirozi faqat shaxsiy sustkashlik yoki o'qishga qiziqishning pasayishi sifatida emas, balki talabaning maqsad qo'yish, o'zini anglash, ijtimoiy muhit bilan moslashish, kasbiy istiqbolni tasavvur qilish va o'z-o'zini boshqarish jarayonlari bilan bog'liq murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida talqin etiladi. Taklif etilayotgan model diagnostik, nazariy-metodologik, ijtimoiy-muhit, psixologik qo'llab-quvvatlash, amaliy-faoliyat va natijaviy-refleksiv bloklar integratsiyasi asosida ishlab chiqilgan. Tadqiqotda mazkur modelni ta'lim amaliyotiga tatbiq etish orqali talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytirish, kasbiy o'zini anglashni rivojlantirish hamda o'quv faoliyatiga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: motivatsiya, motivatsiya inqirozi, ijtimoiy-psixologik model, talaba shaxsi, ichki motivatsiya, kasbiy o'zini anglash, refleksiya, psixologik qo'llab-quvvatlash, ta'lim muhiti, o'z-o'zini boshqarish.

Kirish

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, kasbiy maqsadi va shaxsiy mas'uliyatini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonida faqat bilim berish emas, balki talabaning o'quv faoliyatiga ongli kirishishi, mustaqil fikrlashi, o'z imkoniyatlarini baholashi va kelajak kasbiy faoliyatiga tayyorlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, motivatsiya talabaning ta'limga munosabatini belgilovchi asosiy psixologik omillardan biri sifatida maydonga chiqadi.

Bugungi kunda ayrim talabalarda o'qishga qiziqishning pasayishi, kasbiy yo'nalishga ishonchsizlik, o'z imkoniyatlariga past baho berish, topshiriqlarni bajarishda sustlik, ta'lim jarayonida faollikning kamayishi kabi holatlar kuzatilmoqda. Bunday holatlar umumiy ma'noda motivatsiya inqirozi sifatida talqin etilishi mumkin. Motivatsiya inqirozi talabaning faqat darsga tayyorgarligi bilan emas, balki uning ichki ehtiyoji, ijtimoiy munosabatlari, oila va guruh muhiti, ta'lim mazmuni, baholash tizimi hamda pedagogik muloqot sifati bilan chambarchas bog'liqdir.

Talabalarda motivatsiya inqirozini bartaraf etish masalasi bir tomonlama yondashuv orqali hal etilmaydi. Bunda psixologik maslahat, pedagogik rag'batlantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, kasbiy yo'naltirish, refleksiv tahlil va amaliy faoliyatni uyg'unlashtirgan kompleks yondashuv talab etiladi. Shu sababli maqolada nazariya va amaliyot integratsiyasiga asoslangan ijtimoiy-psixologik model taklif etiladi.

Motivatsiya inqirozining mazmuni va ijtimoiy-psixologik mohiyati

Motivatsiya inqirozi talabning o‘quv faoliyatidagi maqsad, ehtiyoj, qiziqish va ichki intilishlar tizimida yuzaga keladigan pasayish holatidir. Ushbu holatda talaba o‘qishning shaxsiy va kasbiy ahamiyatini yetarlicha anglamaydi, o‘z harakatlari natijasiga ishonchi susayadi yoki ta‘lim jarayonini faqat tashqi talab sifatida qabul qiladi. Natijada o‘quv faoliyati ichki ehtiyoj asosida emas, majburiyat, baho yoki tashqi nazorat sababli amalga oshiriladi.

Ijtimoiy-psixologik jihatdan motivatsiya inqirozi shaxsning o‘z-o‘zini baholashi, o‘ziga ishonchi, guruhdagi mavqeyi, pedagog bilan muloqoti, oilaviy munosabatlari va kelajak kasbiga munosabati bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Agar talaba o‘zini ta‘lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida his qilmasa, uning ta‘limdagi ishtiroki passiv tus oladi. Aksincha, talaba o‘z fikri qadrlanishini, yutuq‘i e‘tirof etilishini va kasbiy rivojlanish yo‘li aniq ekanini his qilsa, unda ichki motivatsiya kuchayadi.

Motivatsiya inqirozining oldini olish va uni bartaraf etishda talabning shaxsiy imkoniyatlari bilan ta‘lim muhiti o‘rtasidagi muvozanat muhimdir. Ta‘lim muhiti talabning faolligini cheklovchi emas, balki uni izlanishga, savol berishga, mustaqil qaror qabul qilishga va o‘z ustida ishlashga undovchi maydon bo‘lishi lozim.

1-jadval. Talabalarda motivatsiya inqirozini yuzaga keltiruvchi asosiy omillar

Omillar guruhi	Mazmuni	Namoyon bo‘lish shakli	Bartaraf etish yo‘nalishi
Shaxsiy-psixologik	O‘ziga ishonchning pasayishi, maqsadning noaniqligi, irodaviy sustlik	Darsda passivlik, topshiriqni kechiktirish, o‘z fikrini bildirishdan tortinish	Refleksiya, individual maslahat, kichik yutuqlarni e‘tirof etish
Ijtimoiy-muhit	Guruhdagi qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi, muloqotda begonlashuv	Jamoaviy ishlardan chetlashish, o‘zini yolg‘iz his qilish	Mentorlik, hamkorlikdagi ta‘lim, ijobiy guruh iqlimini yaratish
Pedagogik	Ta‘lim mazmunining talaba ehtiyoji bilan yetarli bog‘lanmasligi	Fanlarga qiziqishning susayishi, faollikning kamayishi	Amaliy topshiriqlar, kasbiy vaziyatlar, loyihaviy yondashuv
Kasbiy-yo‘naltiruvchi	Kelajak kasbini tasavvur qilishdagi noaniqlik	O‘qishning foydasini ko‘rmaslik, befarqlik	Kasbiy reja, muvaffaqiyat trayektoriyasi, amaliyot bilan integratsiya

Omillar guruhi	Mazmuni	Namoyon bo'lish shakli	Bartaraf etish yo'nalishi
Tashkiliy	Vaqtни rejalashtirish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining yetarli shakllanmaganligi	Topshiriqlarni tartibsiz bajarish, charchoq va zo'riqish	Vaqtни boshqarish, o'quv yuklamasini bosqichlash, monitoring

Nazariya va amaliyot integratsiyasi zarurati

Motivatsiya masalasini o'rganishda turli nazariy yondashuvlar mavjud. Inson ehtiyojlari, o'z-o'zini anglash, faoliyatga ichki ehtiyoj, ijtimoiy o'rganish va o'z-o'zini boshqarish nazariyalari motivatsiyani tushuntirishda muhim o'rin tutadi. Masalan, ehtiyojlar nazariyasiga ko'ra, shaxsning o'sishi va rivojlanishi uning ichki ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lsa, o'z-o'zini belgilash yondashuvida avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog'liqlik motivatsiyani kuchaytiruvchi asosiy shartlar sifatida qaraladi [4; 5].

Ijtimoiy-kognitiv yondashuvda esa shaxsning o'z qobiliyatiga bo'lgan ishonchi, ya'ni o'z-o'ziga samaradorlik hissi muhim omil sifatida e'tirof etiladi [6]. Talaba o'zining bilim olishi va natijaga erisha olishiga ishoncha, u o'quv faoliyatiga faolroq kirishadi. Aksincha, o'z imkoniyatlariga ishonchning sustligi motivatsiya inqirozini kuchaytirishi mumkin.

Nazariya va amaliyot integratsiyasi shundan iboratki, motivatsiya haqidagi ilmiy qarashlar talaba bilan olib boriladigan real pedagogik va psixologik ishlar bilan bog'lanishi zarur. Faqat nazariy tushuntirish talabning motivatsiyasini tiklamaydi; shuningdek, faqat rag'batlantirish yoki nazorat ham barqaror natija bermaydi. Barqaror natija talabning ichki ehtiyojini anglash, o'quv maqsadini shaxsiy maqsadga aylantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va amaliy faoliyatda muvaffaqiyat tajribasini yaratish orqali ta'minlanadi.

Kompleks ijtimoiy-psixologik modelning tarkibiy tuzilishi

Taklif etilayotgan kompleks ijtimoiy-psixologik model talabalarda motivatsiya inqirozini aniqlash, uning sabablarini tahlil qilish, ichki va tashqi motivatsion omillarni uyg'unlashtirish hamda talabning o'quv-kasbiy faoliyatga ongli munosabatini shakllantirishga qaratilgan. Modelning asosiy g'oyasi shundan iboratki, motivatsiyani kuchaytirish alohida tadbir yoki qisqa muddatli rag'bat bilan emas, balki uzluksiz diagnostika, psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy hamkorlik va amaliy natijaga yo'naltirilgan faoliyat orqali amalga oshiriladi.

1-rasm. Talabalarda motivatsiya inqirozini bartaraf etishning kompleks ijtimoiy-psixologik modeli

MAQSAD

Talabalarda motivatsiya inqirozini aniqlash, ichki motivatsiyani tiklash va o'quv-kasbiy faoliyatga ongli munosabatni shakllantirish

1. DIAGNOSTIK BLOK

Motivatsiya darajasi, o'z-o'zini baholash, kasbiy maqsad, guruhdagi moslashuv va o'quv faolligini aniqlash

2. NAZARIY-METODOLOGIK BLOK

Ehtiyojlar nazariyasi, o‘z-o‘zini belgilash, ijtimoiy-kognitiv yondashuv, refleksiv va shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim tamoyillari

3. IJTIMOYIY-MUHIT BLOKI

Guruh iqlimi, pedagog-talaba muloqoti, mentorlik, tengdoshlar qo‘llab-quvvatlashi va oilaviy omillarni uyg‘unlashtirish

4. PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASH BLOKI

Motivatsion suhbat, individual maslahat, emotsional barqarorlik, o‘ziga ishonch va ijobiy o‘zini baholashni rivojlantirish

5. AMALIY-FAOLIYAT BLOKI

Kasbiy vaziyatlar, loyiha ishlari, kichik muvaffaqiyatlar strategiyasi, SMART maqsadlar, refleksiv kundalik va o‘z-o‘zini boshqarish mashqlari

NATIJAVIY-REFLEKSIV BLOK

Ichki motivatsiya, kasbiy o‘zini anglash, mustaqil ta‘lim, ijtimoiy faollik, mas‘uliyat va barqaror o‘quv intilishining shakllanishi

Modelda maqsadli blok umumiy yo‘nalishni belgilaydi. Diagnostik blok talabadagi motivatsiya inqirozining darajasi va sabablarini aniqlashga xizmat qiladi. Nazariy-metodologik blok motivatsiyani tushuntiruvchi ilmiy yondashuvlarni birlashtiradi. Ijtimoiy-muhit bloki talabaning guruh, pedagog, oila va tengdoshlar bilan munosabatlarini sog‘lomlashtirishga qaratiladi. Psixologik qo‘llab-quvvatlash bloki talabaning o‘ziga ishonchi, emotsional barqarorligi va ijobiy o‘zini baholashini mustahkamlaydi. Amaliy-faoliyat bloki esa motivatsiyani real harakat, kasbiy vazifa, loyiha va mustaqil ta‘lim orqali barqarorlashtiradi.

2-jadval. Kompleks model bloklari va ularning amaliy vazifalari

Blok	Asosiy vazifa	Qo‘llaniladigan vositalar	Kutiladigan o‘zgarish	Monitoring ko‘rsatkichi
Diagnostik	Inqiroz sabablarini aniqlash	So‘rovnoma, suhbat, kuzatish, motivatsiya xaritasi	Muammo manbasi aniqlanadi	Motivatsiya darajasi va faollik indeksi
Nazariy-metodologik	Ilmiy asoslarni belgilash	Shaxsga yo‘naltirilgan, refleksiv, faoliyatga asoslangan yondashuv	Ish mazmuni tizimlashadi	Model tamoyillarining amaliy mosligi

Blok	Asosiy vazifa	Qo'llaniladigan vositalar	Kutiladigan o'zgarish	Monitoring ko'rsatkichi
Ijtimoiy-muhit	Qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish	Mentorlik, guruhli ish, pedagogik muloqot	Talabada tegishlilik hissi kuchayadi	Guruhdagi ishtirok va hamkorlik darajasi
Psixologik	Ichki ishonchni tiklash	Motivatsion suhbat, refleksiya, individual maslahat	O'ziga ishonch ortadi	O'z-o'zini baholash va emotsional barqarorlik
Amaliy-faoliyat	Motivatsiyani real faoliyatda mustahkamlash	Loyiha, portfel, SMART maqsad, kasbiy vaziyat	Maqsadli harakat shakllanadi	Topshiriq bajarish sifati va mustaqillik
Natijaviy-refleksiv	Natijani tahlil qilish va barqarorlashtirish	Refleksiv kundalik, yakuniy suhbat, baholash mezonlari	Barqaror o'quv motivatsiyasi paydo bo'ladi	Ichki motivatsiya va kasbiy reja aniqligi

Modelni amaliyotga joriy etish mexanizmlari

Kompleks modelni amaliyotga joriy etish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda talabalarining motivatsion holati o'rganiladi. Bunda so'rovnomalar, suhbat, kuzatish, o'quv faolligi tahlili, topshiriqlarni bajarish dinamikasi va talabaning kasbiy rejalari haqidagi ma'lumotlar yig'iladi. Diagnostika natijasida talabaning motivatsiya inqirozi qaysi omillar bilan ko'proq bog'liqligi aniqlanadi.

Ikkinchi bosqichda individual va guruhli rivojlantiruvchi ishlar tashkil etiladi. Individual ishda talabaning shaxsiy maqsadi, qiziqishi, imkoniyati va ehtiyoji hisobga olinadi. Guruhli ishda esa hamkorlik, o'zaro yordam, tengdoshlar bilan fikr almashish va jamoaviy muvaffaqiyat muhitini yaratishga e'tibor qaratiladi. Bu bosqichda pedagog talabaning kamchiligini ko'rsatish bilan cheklanmay, uning kuchli tomonlarini aniqlashi va rivojlantirishga yo'naltirishi zarur.

Uchinchi bosqichda motivatsiyani amaliy faoliyat bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega. Talaba o'qiyotgan fanining kelajak kasbi, jamiyatdagi vazifasi va shaxsiy rivojlanishiga qanday aloqador ekanini ko'rishi lozim. Shu maqsadda kasbiy vaziyatlar, loyiha topshiriqlari, muammoli savollar, amaliy mashqlar va ijodiy portfellar qo'llaniladi. Bunday topshiriqlar talabaning ta'limga bo'lgan munosabatini tashqi majburiyatdan ichki ehtiyoj darajasiga olib chiqadi.

To'rtinchi bosqichda refleksiya va monitoring amalga oshiriladi. Talaba o'zining o'sish dinamikasini ko'rsa, u muvaffaqiyatga erishish mumkinligiga ishonadi. Refleksiv kundalik, qisqa yozma tahlil, yakuniy suhbat va o'z-o'zini baholash varaqalari talabaning ichki motivatsiyasini barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

3-jadval. Modelni joriy etish bosqichlari

Bosqich	Mazmuni	Asosiy metodlar	Natija
1. Diagnostika	Talabalarning motivatsion holatini aniqlash	Suhbat, anketa, kuzatish, o'quv faolligi tahlili	Motivatsiya inqirozi sabablari belgilanadi
2. Rejalashtirish	Individual va guruhli qo'llab-quvvatlash yo'nalishlarini belgilash	Motivatsion xarita, individual rivojlanish yo'li	Talaba ehtiyojiga mos ta'sir tizimi yaratiladi
3. Rivojlantirish	Ichki motivatsiya, o'ziga ishonch va kasbiy qiziqishni kuchaytirish	Loyiha, mentorlik, SMART maqsad, refleksiya	O'quv faolligi oshadi
4. Mustahkamlash	Motivatsion natijalarni barqarorlashtirish	Portfel, yakuniy suhbat, o'z-o'zini baholash	Mas'uliyatli va mustaqil o'quv faoliyati shakllanadi

Kutilayotgan natijalar va baholash mezonlari

Kompleks modelni ta'lim jarayoniga tatbiq etish natijasida talabalarda ichki motivatsiya, o'z-o'zini boshqarish, kasbiy o'zini anglash va ijtimoiy faollikning rivojlanishi kutiladi. Natijalar faqat baho yoki topshiriq bajarish ko'rsatkichlari bilan emas, balki talabaning o'z maqsadini anglashi, o'z ustida ishlashga intilishi, jamoaviy faoliyatda ishtiroki va mustaqil ta'limga munosabati orqali baholanadi.

4-jadval. Motivatsiya inqirozini bartaraf etish natijalarini baholash mezonlari

Mezon	Boshlang'ich holat	Rivojlanish belgisi	Barqaror natija
Ichki motivatsiya	O'qishga qiziqish sust	Maqsadni tushunish boshlanadi	O'quv faoliyati ichki ehtiyojga aylanadi
Kasbiy o'zini anglash	Kasbiy yo'nalish noaniq	Kasbga oid savollar va qiziqish ortadi	Aniq kasbiy reja shakllanadi
O'z-o'zini boshqarish	Topshiriqlar kechiktiriladi	Vaqtни rejalashtirishga harakat qilinadi	Mustaqil ta'lim tartibi shakllanadi
Ijtimoiy faollik	Guruh ishida passivlik kuzatiladi	Hamkorlikka kirishish kuchayadi	Jamoaviy faoliyatda faol ishtirok etadi
Refleksiya	O'z holatini tahlil qilish sust	Yutuq va qiyinchiliklarni farqlaydi	O'z rivojlanishini mustaqil baholaydi

Tajriba-amaliy ishlarni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar

Talabalarda motivatsiya inqirozini bartaraf etish bo'yicha amaliy ishlarni tashkil etishda quyidagi tavsiyalarga amal qilish maqsadga muvofiq. Birinchidan, har bir talabaning

motivatsion holatini umumiy guruh ko'rsatkichi bilan emas, individual rivojlanish dinamikasi asosida baholash zarur. Ikkinchidan, pedagogik ta'sir talabning faqat kamchiligini ko'rsatishga emas, balki uning kuchli tomonlarini aniqlash va rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim. Uchinchidan, motivatsiyani oshirishda baholash tizimi jazolovchi yoki faqat nazorat qiluvchi vosita emas, rivojlantiruvchi qayta aloqa manbai sifatida qo'llanishi kerak.

Shuningdek, motivatsiya inqirozi chuqurlashgan hollarda oliy ta'lim muassasasidagi psixolog, tyutor, guruh rahbari va fan o'qituvchisining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday hamkorlik talabning muammosiga bir tomonlama emas, kompleks yondashishga imkon beradi. Har bir talabaga nisbatan hurmat, ishonch va qo'llab-quvvatlovchi muloqot muhitini yaratish modelning amaliy samaradorligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida".
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida".
4. Ganiyeva, G. (2021). O'quv jarayonida media savodxonlikni rivojlantirish. Toshkent: "Pedagogika".
5. Maslow A.H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954.
6. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum Press, 1985.
7. Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivations: classic definitions and new directions. Contemporary Educational Psychology. 2000. Vol. 25(1). P. 54-67.
8. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.
9. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
10. Zimmerman B.J. Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. In: Boekaerts M., Pintrich P.R., Zeidner M. (Eds.). Handbook of Self-Regulation. San Diego: Academic Press, 2000. P. 13-39.